

український гетьман помер при загадкових обставинах. Микола Костомаров вважав, що його отруїли поляки. Ми не відкидаємо і таку думку, що його вбила Москва.

На цьому би можна і закінчити розвідку про „Березневі статті” Богдана Хмельницького. Але ми цього робити не будемо. Вся справа в тому, що Росія неодноразово буде на них посилатися, називаючи українського гетьмана щирим прихильником Росії. Однак, про все по порядку. Після смерті Богдана козацька старшина обрала в гетьмани його сина, слабохарактерного політика Юрія Хмельницького. „Але до булави треба голови, - писав Грушевський, - а Юрко був молодий та невдалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем”. Правда, його правління було недовготривалим, а спроби вирватися з „обіймів” Росії невдалі, і гетьманом знову став Юрась Хмельницький.

Росія зажадала, щоб Юрій Хмельницький дав присягу притримуватися підписаних Богданом Хмельницьким статей, що Юрась і зробив. Але чи були це ті ж самі статті Богдана? Михайло Грушевський з цього приводу писав: „Дяки робили вибірку з декларації козацьких послів, і в такій вибірці, з царськими відповідями сі „статті” були дані послам разом з жалуваними царськими грамотами і з різними листами до гетьмана... З грамот головне, принципіальне значення мала грамота Запорозькому війську... Вона коротко збирала головніше з затверджених статей, в іншим відкликуючися до їх самих, і властиво мала служити конституційною хартією України. Але на практиці... роль сеї хартії перейшла до „статей”, і то не в автентичній редакції 21 березня, а в якійсь непевній, пізнішій переробці...”. Таким чином, „статті Богдана Хмельницького” були підроблені, сфальсифіковані, і ці сфальсифіковані статті царські бояри підсунули безталанному Юрасеві Хмельницькому як оригінал.

Так Москва, правдами і неправдами, добивалася повного підпорядкування собі України.

Запорозький гетьман Богдан Хмельницький, якому в грудні 1995 року сповнилося 400 років від дня народження, був видатним політичним діячем, вірним сином свого знедоленого народу. Підписуючи договір з Росією, він переслідував єдину мету: звільнити Україну від поляків і зберегти незалежність. Видатний український історик Михайло Грушевський писав, що „народ український не забув Богданові того добра, що хотів для України славний гетьман. Він оспівав Богданові діла в піснях і думках, як ні одного з гетьманів. Він доніс ці пісні і думи до наших часів, як не доніс такої пам’яті ні про кого і ні про що в усій історії українській! Його слава козацька, молодецька не вмере, не поляже, та буде вона славна поміж друзями-молодцями однині і довіку!”.

ГЕТЬМАН УКРАЇНИ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ: ЙОГО ПОПЕРЕДНИКИ ТА ПОСЛІДОВНИКИ (із наукової спадщини академіка Валерія Смолія)

Валерій Андрійович Смолій особливої реклами не потребує. З його іменем нерідко, і це справедливо, пов’язують сучасний стан справ в історичній науці на Україні. Саме він очолює Інститут історії України Національної Академії Наук України – головний центр вітчизняної історичної науки. Короткі біографічні відомості наводяться в бібліографічному довіднику «Вчені Інституту історії України», перший випуск якого побачив світ у Києві в 1998 р.

«Смолій Валерій Андрійович (1.1.1950, с.Авратин Волочиського району Хмельницької області) – фахівець з національної історії доби середньовіччя та нового

часу, доктор історичних наук (1985), академік НАН України (1995), віце-прем'єр-міністр України (1997). Почесна відзнака Президента України (1996). Зі службовців. Закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (1966–1970). Займався викладацькою роботою. З 1972 р. в Інституті історії АН УРСР. Після закінчення у 1975 р. аспірантури працював молодшим науковим співробітником, а з 1979 р. старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму, з 1991 р. – історії України середніх віків, який очолює з 1986 р. 1991 р. призначений заступником директора з наукової роботи. У грудні 1993 р. обраний на посаду директора Інституту. З 1995 р. – головний редактор «Українського історичного журналу». У 1975 р. в Інституті історії АН УРСР захистив кандидатську дисертацію «Возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави» (науковий керівник – член-кореспондент НАН України Ф.П.Шевченко). 1985 р. захистив докторську дисертацію «Соціальна свідомість учасників народних рухів на Україні (друга половина XVII–XVIII ст.)». 1992 р. обраний членом-кореспондентом, 1995 р. – дійсним членом НАН України... Автор понад 300 друкованих праць». За цими скупими рядками стоїть багаторічна самовіддана робота по відродженню української історії, повернення із забуття сотень славних імен. І як наслідок – заслужений авторитет серед колег в Інституті історії України, в усій Україні, світі.

В 1978 р. у видавництві «Наукова думка» побачила світ монографія В.А.Смолія «Возз'єднання Правобережної України з Росією», в основі якої лежала захищена в 1975 р. кандидатська дисертація. Відповідальним редактором виступив Ф.П.Шевченко – науковий керівник В.А.Смолія і відомий в Україні вчений. Сьогодні можна знайти чимало заідеологізованості в монографії В.А.Смолія, але факт залишається фактом, що возз'єднання в кінці XVIII ст. Правобережної України з Росією було значною подією в історії українського народу. «Незважаючи на антинародну політику царизму та експлуататорських класів, – відзначав історик, – цей важливий політичний акт мав величезне значення для подальшої історичної долі українського народу. Перед ним відкрилися широкі перспективи економічного, політичного і культурного розвитку. Набрали нових форм і характеру культурні зв'язки, економіка Правобережжя стала складовою частиною господарського організму Російської держави. В спільній боротьбі російського і українського народів проти експлуататорів, царизму гартувалася революційна енергія трудящих».

Монографія В.А.Смолія написана на цілому масиві джерел, які раніше не вводилися до наукового обігу. Це – документи із фондів Центрального державного архіву давніх актів, Центрального державного військово-історичного архіву колишнього СРСР, Центрального державного історичного архіву України у м.Києві, Житомирського, Київського і Хмельницького облдержархівів та відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України.

Підсумовуючи опрацьований величезний документальний матеріал, В.А.Смолій дійшов висновку, що «возз'єднання Правобережної України з Росією було закономірним результатом багатовікової боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення... На Правобережній Україні протягом всього XVIII ст. не припинялася визвольна боротьба народних мас за возз'єднання з братнім російським народом». На сторінках монографії В.А.Смолій детально висвітлив хід і наслідки повстань 1702–1704 рр., гайдамацького руху, Коліївщини 1768 р. тощо. Загальновідомо, що Коліївщина була кульмінацією гайдамацького руху, а «за розмірами території, числом учасників, міжнародним значенням воно по праву знаходиться поряд найзначніших антифеодальних виступів того часу». Важливе значення мали соціальні наслідки Коліївщини. В.А.Смолій звернув увагу на те, що «майже до кінця XVIII ст. у південно-східних районах Правобережжя було затримано

введення відробіткової ренти. Тут не існувало фільварків, феодали обмежувалися лише незначним чиншем». Необхідно погодитися з міркуваннями В.А.Смолія, що гайдамацький рух та Коліївщина 1768 р. відіграли величезну роль у вирішенні справи возз'єднання Правобережної України з Росією.

Якщо в монографії «Возз'єднання Правобережної України з Росією» зустрічаються скупі свідчення про керівників Коліївщини Івана Гонту і Максима Залізняка, то в 1994 р. у книзі «Історія в життєписах» (співавтор – М.Ф.Котляр), В.А.Смолій помістив змістовний нарис «Герої Коліївщини». Усі документи, – констатував В.А.Смолій, – свідчення найближчих сподвижників Залізняка дають змогу судити про його великі організаційні здібності, вміння розбиратися в людях, розуміння політичної ситуації на Правобережжі. Автор вказав, як на сильні, так і слабкі сторони його діяльності. «Сила полягала в тому, – писав В.А.Смолій, – що він зумів використати релігійний прапор для організації та подальшого згуртування сил трудового народу в його боротьбі за цілком земну мету й ідеали. Слабкість у тому, що саме цей бік його діяльності був згодом використаний урядом Катерини II як привід для дискредитації повстання, а в майбутньому – для придушення».

Соратником Максима Залізняка став Іван Гонта, який користувався «особливим авторитетом і повагою серед надвірних козаків...». Сучасники відзначають широкий кругозір сотника, його допитливий розум, знання мов. Та й сам він був людиною помітною і неабияких здібностей... Цій людині доля визначила важливу роль у повстанні 1768 р. Іван Гонта, налагодивши тісні контакти з Максимом Залізняком, з'єднав обидва зағони неподалік від Умані. Навіть польська шляхта, яка спостерігала з валів фортеці братання надвірних козаків І.Гонти і повстанців М.Залізняка, змушена була визнати, що обидва керівники повсталих зустрілися як давні знайомі. 10 червня 1768 р. Умань уже була в руках повстанців. Правда лишалася на боці М.Залізняка й І.Гонти – народні маси добре розуміли це і цінували своїх провідників за непримиренність до гнобителів. Та розправ повстанців немає потреби перебільшувати. Лише переляком шляхти можна пояснити наведене число знищених в Умані – понад 85 тис. чоловік. Захищаючи від несправедливих нападок окремих істориків і мемуаристів на прояви жорстокості з боку керівників Коліївщини, В.А.Смолій відзначив, що «як М.Залізник, так і І.Гонта врятували десятки (якщо не сотні) людей – вихідців із різних станів, а також дітей і старих. Дії М.Залізняка і І.Гонти виявилися набагато людянішими і моральнішими, ніж нічим не обмежена сваволя шляхти, яка залила селянською і козацькою кров'ю усю Правобережну Україну».

У 1985 р. побачила світ фундаментальна монографія В.А.Смолія «Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст.», фактично, його докторська дисертація, захищена того ж року. Об'єктом дослідження даної праці В.А.Смолій обрав процес формування та еволюції соціальної свідомості учасників антифеодальних повстань в ареалі українських земель Лівобережжя, Слобожанщини, Запоріжжя, а також Південної України, що пояснюється рядом спільних рис соціально-економічного й політичного розвитку. Монографія написана на основі неопублікованих раніше документів з фондів ЦДАДА СРСР, ЦДІА України, відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки НАН України (Збірка О.М.Лазаревського). Автор зумів об'єктивно, неупереджено висвітлити такі складні проблеми-розділи теми, як соціально-економічне і правове становище народних мас України та формування їхніх ідеологічних уявлень, формування соціальної свідомості народних мас України в антифеодальній боротьбі другої половини XVII – першої половини XVIII ст., поглиблення соціальної свідомості народних мас у ході антифеодальних рухів другої половини XVIII ст., ідеологія учасників селянських війн

у Росії XVII–XVIII ст. та їх вплив на Україну, вияв соціальної свідомості трудящих мас в історичних документах та усній народній творчості.

Аргументованими були висновки, до яких дійшов автор монографії. В.А.Смолій проаналізував, як протягом майже ст. років політичного періоду історії формувалася соціальна свідомість народних мас України, які суспільні ідеали, лозунги і вимоги висували в ході антифеодальної боротьби селяни і рядові козаки. Переломним етапом в історії формування соціальної свідомості народних мас України стали події визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Цю ідею В.А.Смолій розвинув у своїх пізніших роботах, про що мова йтиме нижче.

«У середині XVII ст. на арену суспільно-політичного життя Східної та Південно-Східної Європи під акомпанемент гарматного гуркоту рішуче виступила мало кому відома до того людина, діяння котрої, за словами одного із сучасників, швидко звернули «на себе очі всіх народів». А через 10 років по тому вона пішла з життя, будучи – знову ж таки за висловом свідка тодішніх подій – «уславленою між монархами». Звали цю людину Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький». Так починається нове наукове дослідження, яке, безперечно, є фундаментальним, академіка Валерія Смолія і професора Валерія Степанкова «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет (Київ: Либідь, 1995).

Про Богдана Хмельницького вийшла величезна кількість праць. Солідні дослідження про його життя та багатогранну діяльність належать перу видатних українських вчених М.Костомарову, В.Антоновичу, М.Грушевському, І.Крип'якевичу... Однак, з часу появи монографії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» пройшло понад сорок років і, безумовно, українська історіографія не тупцювалася на місці. Вже один той факт, що до кінця 80-х років було захищено з даної проблеми кілька докторських і 18 кандидатських дисертацій, опубліковано майже 100 монографій та брошур, понад 350 статей і повідомлень, є доказом цього твердження.

Необхідно погодитися з слушною думкою В.Смолія і В.Степанкова, що «головна увага в наукових дискусіях навколо подій Хмельниччини зосереджувалась й досі зосереджується на питанні про роль в історії України далеко не найважливішої політичної спадщини Богдана Хмельницького – договору з Московією 1654 р. Однак при цьому мало хто прагнув з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники, сутнісні мотиви, що зумовлювали саме такі, а не інші рішення гетьманського уряду. Вочевидь, цей підхід не можна визнати за об'єктивний в усіх відношеннях». На відміну від своїх попередників, автори дослідження глибоко переконані, що «з огляду на реалії нинішнього суспільного життя Української держави вкрай необхідно подати на розсуд найширшого громадського загалу гранично правдиву, зважену в усіх деталях, документально обґрунтовану картину тієї конкретно-історичної обстановки, в котрій відбувалося укладення конфедеративного союзу Московії з Україною».

В.Смолій та В.Степанков визнаючи, що вони далекі від думки про остаточну вичерпність всіх аспектів їхнього дослідження, разом з тим, чітко визначили головні завдання праці. «Ми прагнули, – констатують вчені, – по-перше, розглянути всі сторони діяльності гетьмана в їхньому нерозривному взаємозв'язку, а по-друге, подати розвиток подій на його життєвому шляху в точній хронологічній послідовності (останньому ми надаємо особливого значення, оскільки вважаємо, що лише за такої умови відкривається можливість з'ясувати внутрішню логіку, мотивацію тих або інших чинників і дій Богдана Хмельницького, простежити динаміку еволюціонування його поглядів)». Як бачимо, складні завдання поставили перед собою автори «Богдана Хмельницького». Однак, впевнено стверджуємо, що вони з ними успішно впоралися. Перед нами узагальнююче дослідження (саме таких сьогодні не вистачає), написане на

основі величезної кількості архівних і опублікованих джерел. Додамо, що автори використали 463 монографії, брошури, статті та повідомлення.

Безперечно, чільне місце в монографії В.Смоля та В.Степанкова займає визвольна війна українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти Польщі. Відразу відзначимо, що саме ці автори вперше в історіографії створили нову періодизацію війни, яку аргументовано обґрунтували на сторінках монографії «У пошуках нової концепції історії визвольної війни українського народу XVII ст.» (Київ, 1992). Ними ж вперше введено нове визначення назви війни, як національної революції. Підсумовуючи перші перемоги Хмельницького, В.Смоля і В.Степанков слушно зауважують: «В цілому ж здобуті Богданом перемоги, а також його гнучкі й далекоглядні політичні заходи створювали сприятливі умови для розвитку національно-визвольної та антифеодальної боротьби народних мас України, переростання її в національну революцію». Заслугує на увагу також висновок авторів, що «грандіозні події 1648 р. стали для Богдана Хмельницького одним із вирішальних чинників у процесі переосмислення ним завдань і цілей національно-визвольної боротьби, хоча, на превеликий жаль, це переосмислення сталося не до Замостя, а дещо пізніше – наприкінці 1648 та на початку 1649 рр.».

Ще автор «Війни козаків проти Польщі» француз П'єр Шевальє порівнював Б.Хмельницького з Олівером Кромвелем, а інший француз, Проспер Меріме, заявляв, що гетьман «був утілення справжнього козацького рицаря». Автори «Богдана Хмельницького» аргументовано довели, що Українська національна революція мала чимало спільного з Нідерландською революцією 1566–1609 рр. та війною за незалежність у Північній Америці 1775–1783 рр. До того ж, «характерно, що апогей Української національної революції збігся у часі з початком другої громадянської війни в Англії, спалахом сильного антиабсолютистського руху (Фронди) у Франції, повстанням австрійських селян».

Актуальні проблеми розглядають автори в четвертому розділі «Володар України», де йдеться про Зборівський мирний договір Хмельницького з поляками, в результаті якого гетьман «добився автономії для української державності, залишивши тим самим собі шанси в дальшій боротьбі за незалежність». Звичайно, Хмельницький не завжди був послідовним, нерідко допускався тактичних помилок і прорахунків. Однак, вірно підмітили В.Смоля і В.Степанков, український гетьман «першим із політичних діячів не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічно українські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання. І лише вкрай несприятливий для України стан міжнародних відносин не дозволив йому досягти мети».

Берестечко... У 1954 р. в Мюнхені Ю.Тис-Крохмалюк видав свою військово-історичну студію «Бої Хмельницького», в якій не досить аргументовано зауважив: «Ні Хмельницький, ні старшини, ні теж козацтво не почувалися переможеними після Берестечка». Більш близьким був до істини Ігор Іванов, який у монографії «Битва під Берестечком» (Львів, 1993) визнав поразку, однак відзначив, що «Берестецька невдача не зломил козаків і вони знову згуртувались довкруги свого вождя – гетьмана Богдана Хмельницького, в особі якого бачили борця за здійснення народних прагнень». В.Смоля і В.Степанков об'єктивно оцінили наслідки Берестечка: «Отримавши повідомлення про дві великі поразки українського війська, а також про наступ польської та литовської армій, Хмельницький, як ніхто інший, зрозумів усю катастрофічність ситуації. Мало того, що політика хана остаточно перекреслила його плани добитися створення незалежної Української держави, на терези історії була поставлена сама доля козацького стану. Його ліквідація збройними силами Речі Посполитої мала б, без перебільшення, найтрагічніші наслідки для українського

народу... Навряд чи можна було знайти хоча б одну людину тверезого розуму, котра б вірила в можливість успішної боротьби з ворогом. Та, на щастя України, такою людиною виявився Богдан Хмельницький. Швидко подолавши розпач, він із небаченою енергією взявся за формування нової армії». Незважаючи на те, що становище Б.Хмельницького продовжувало залишатися складним, йому вдалося добитися ліквідації принизливого Білоцерківського договору 1651 р., відновити козацьку державу в межах Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Вдалося також витворити модель соціально-економічного ладу, яка відкривала перспективи для розвитку продуктивних сил, формування української нації, піднесення культури й національно-політичної самосвідомості. Продовжувалось утвердження самодержавних рис гетьманської влади. Хмельницький, будучи тверезо мислячим політиком-реалістом, розумів, що в подальшій боротьбі проти поляків без союзника не обійтись. І таким союзником стала Росія...

«Міра відповідальності» – така влучна назва чергового розділу монографії В.Смоля і В.Степанкова, в якому йдеться про розвиток українсько-російських політичних відносин та рішення Переяславської Ради. Не будемо вдаватися до деталізації, а зупинимось тільки на оцінці її дослідниками. Автори праці переконливо довели, що «цей крок, зроблений українським урядом за обставин, що склалися на 1654 р., в цілому, на наш погляд, був політично виправданим, бо, по-перше, згідно з укладеним договором удалося майже цілком зберегти самостійність щодо створеної національної держави, по-друге, внаслідок узятого Росією зобов'язання (у формі підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького) не втручатись у внутрішні справи козацької України та спільної з Росією православної віри українське населення позбавлялося національно-релігійного гноблення, й, нарешті, по-третє, створення конфедерації з Російською державою давало Хмельницькому єдину можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під своєю булавою. Реалізація цього політичного плану... давала б правителям України можливість мати в своєму розпорядженні щонайменше 100-тисячну армію, яка б виступала серйозним гарантом дотримання взятих на себе російським урядом зобов'язань. Саме в цих аспектах вбачаємо позитивне значення Переяславської ради для України».

Цікавими є думки істориків про перспективи розвитку Української держави в складі Росії: «Можемо лише зазначити, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин (відсутність класу великих феодалів-власників маєтків, кріпацтва, панщинної системи господарства, особиста свобода основної маси селян і їхні міцні права на володіння землею, потенційні можливості еволюції козацького господарства фермерським шляхом, міське самоуправління тощо) були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з намаганнями козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької держави. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політичних спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало». Виходячи з цього, важко погодитися з висловлюваннями П.Куліша, що очолювана Хмельницьким війна була «національною катастрофою» і з розпачем Великого Тараса, який нарікши Хмельницького «нерозумним сином», звинувачував гетьмана у всіх бідах, зокрема у союзі з Росією. Хмельницький, твердо зваживши своє становище, вибрав менше зло.

Описуючи події 1654–1655 рр., В.Смолій та В.Степанков підсумували, що літньо-осіння кампанія українсько-російського війська в Україні завершилася успішно. Під час цих подій Хмельницький «виявив себе тонким політиком, який послідовно втілював курс на включення до складу козацької держави всіх українських земель. Він поводився як її правитель: міцно тримав у своїх руках розв'язання всіх внутрішніх проблем, проводив активну зовнішньополітичну діяльність». Така політика була не до вподоби російській знаті. Та й сам Хмельницький бачив, що Росія все більше втручається у внутрішні справи країни. Наближувалась конфронтація...

Подіям осені 1655–1657 рр. присвячений завершальний розділ монографії В.Смолія і В.Степанкова «Проти течії». До останньої хвилини свого життя (помер 27 липня 1657 р. О 5 годині ранку від крововиливу у мозок) Б.Хмельницький продовжував проводити курс на створення Української держави у формі спадкового гетьманства. Чому саме такою мала бути форма правління? Дослідники вважають, що «по-перше, політична історія козацької України другої половини XVII ст. засвідчила повну неспроможність олігархічної форми правління успішно розв'язувати проблеми розвитку держави. Саме за неї виникли найсприятливіші умови для руйнівних процесів отаманства, анархо-охлократизму, іноземного втручання у внутрішні справи козацької України. По-друге, ця ж історія промовляє, що всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно, керуючись потребами добитися внутрішньополітичної стабілізації й ефективного функціонування державного механізму, приходили до думки про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавства, запровадження її спадковості». З такими міркуваннями істориків варто погодитися.

Історична заслуга Богдана Хмельницького перед Україною полягає в тому, що незважаючи на вороже оточення, він до останнього подиху дотримувався «генеральної лінії свого життя, глибокий сенс якої полягав у визволенні рідної землі від ненависного іноземного гноблення і створенні незалежної Соборної Української держави». Не виникає жодних сумнівів, що монографія В.Смолія і В.Степанкова «Богдан Хмельницький», написана на основі величезного монографічного масиву, є унікальною працею про славного сина України і займає чільне місце не тільки у вітчизняній, але й зарубіжній історіографії.

Особливої уваги, перш за все за оригінальність, заслуговує монографія Валерія Смолія і Валерія Степанкова «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (Київ, 1997). Відомі історики вперше зробили спробу узагальненого висвітлення основних аспектів названої проблеми, розглянувши її у нерозривному зв'язку з боротьбою за реалізацію української державної ідеї впродовж XVII–XVIII століть як найширшого загалу народних мас, так і еліти суспільства.

Перший розділ монографії – «Утвердження наріжних принципів державної ідеї в період найвищого розвитку національної революції (1648–1657 рр.)». Зробивши невеликий екскурс у минуле, дослідники констатують, що «в умовах відсутності незалежної держави і втрати елітою ролі виразника й захисника національно-політичних інтересів українського народу його самосвідомість протягом XIV–XVI століть розвивалась досить повільно». Навіть напередодні 1648 р. Рівень національної свідомості народу залишався низьким. Причому, відзначають автори монографії, «це відставання розвитку національно-політичної свідомості від процесу державотворення в козацькому регіоні не було випадковим...». Таке становище пояснювалося тією обставиною, що «упродовж віків свідомість пересічного українця формувалася виключно на побутовому, культурному й релігійному рівнях при майже повній відсутності впливу національно-державних чинників».

Перелом настав у період національної революції, яка почалася в 1648 р. Хоча, стверджують історики, «на початковому етапі революції (січень–травень 1648 р.)

Б.Хмельницький та його соратники не висували програми боротьби за незалежність України, а спромоглися сформулювати лише ідею політичної автономії для козацької України, що однаково було помітним успіхом у становленні національної державної ідеї». Національно-політична свідомість більшості старшини й козацтва не «доросла» до сприйняття навіть ідеї автономізму. Після цих міркувань відомих учених можемо собі уявити, як важко було Б.Хмельницькому «послідовно й неухильно проводити курс зміцнення гетьманського... начала в політичному розвитку України». Опрацювання величезної кількості джерел, їх співставлення та узагальнення дало можливість В.Смолію і В.Степанкову припустити, що «протягом кінця 1648 – першої половини 1649 рр... відбувається вироблення ним (Б.Хмельницьким – М.В.) основних принципів української державної ідеї».

Оцінюючи Збарасько-Зборівську кампанію, автори, не заперечуючи її успішного розвитку, поряд із тим визнали, що її політичні наслідки «засвідчили цілковиту невдачу намірів Б.Хмельницького домогтися створення незалежної соборної держави». Однак, незважаючи на це, «одержана автономія дозволила українському урядові продовжувати боротьбу за реалізацію державної ідеї». Щодо оцінки договору Б.Хмельницького з Росією 1654 р., то він, вважають історики, «виступав у свідомості національно-політичної еліти наступних поколінь найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України». Протягом другої половини 1655 – першої половини 1657 рр. «через політичні акції уряду неухильно проводилася ідея необхідності домогтися соборності Української держави». Отже, саме в 1648–1657 рр. «у національній самосвідомості народу стався, по суті, революційний прорив: уперше після загибелі Київської держави в ній з'являється державна ідея, наріжні принципи якої були вироблені генієм великого гетьмана».

У другому розділі йдеться про вплив соціально-політичної боротьби та геополітичного фактора на процес реалізації державної ідеї в 1657–1676 рр. У той час різко загострилася соціально-політична боротьба і посилювалося втручання у внутрішні справи України сусідніх держав. Ці фактори, безумовно, відіграли вкрай негативну роль як у процесі розвитку державної ідеї та її утвердження в свідомості еліти й основних прошарків і соціальних груп суспільства, так і в реалізації її. Немаловажне значення мав і той факт, що гетьман І.Виговський на відміну від Б.Хмельницького, який сприяв зміцненню прерогатив гетьманської влади, «обрав курс на розбудову нової форми правління – олігархічної республіки.., що вело до послаблення центральної влади, а відтак до посилення на місцях самовладдя старшини та охлократично-анархічних настроїв серед посольства». В.Смолій і В.Степанков вважають, що останню спробу змінити перебіг політичної боротьби в Україні на свою користь зробив гетьман П.Дорошенко. Однак у 1676 р. його війська капітулювали перед російською армією під Чигирином, що свідчило про завершення національної революції. Українському народові не вдалося добитися створення в етнічних межах свого проживання незалежної соборної держави. Незважаючи на поразку, національна революція мала велике історичне значення.

У 1676–1715 рр., тобто після поразки революції, «значно посилюється процес кризи державної ідеї, зі змісту якої майже цілковито щезають принципи незалежності Української держави та її соборності. Вони змінюються положенням про автономію козацької України... та об'єднання в її традиційних межах Лівобережної та Правобережної України». У вказаний період «державна ідея не знаходила активної підтримки з боку як більшості еліти, так і решти українського населення, хоча вони й симпатизували їй. Спроби І.Мазепи та П.Орлика добитися возз'єднання козацької України й утвердження її державної самостійності не увінчалися успіхом. На 1715–90-ті роки XVIII ст.. припадає посилення реакції. Зазнали поразки як визвольна боротьба

мас у Правобережній Україні, так і несміливі політичні зусилля старшини Гетьманщини, Слобожанщини та Запорозжя відстояти права автономії». «І все ж, – підсумували дослідники, – добитися основного ворогам України не вдалося – пам'ять про існування самостійної козацької держави та її героїчну боротьбу і далі зберігалася в свідомості народних мас, вона живила патріотичні почуття національно-свідомої старшини, шляхетства, чиновників та інтелігенції». Вихід у світ монографії Валерія Смолія і Валерія Степанкова є не тільки вагомим внеском у розвиток вітчизняної історіографії. Немаловажне значення має й те, що вона з'явилася тепер, коли український народ будує свою власну державу, за яку віддали життя кілька поколінь борців за волю. Не можна розбудувати свою державність, не знаючи її історичного минулого.

Валерій Смолій (як автор та член редколегій) брав участь у написанні фундаментальних колективних праць, зокрема, «Історія Української РСР» (т.2 українською мовою. – К., 1979; т.3 російською мовою. – К., 1985); «Історія Києва» (т.1, 2 російською мовою. – К., 1982–1983; т.1 українською мовою. – К., 1986); «Историография истории Украинской ССР» (К., 1986); «Історичні передумови воз'єднання українських земель» (К., 1989); «Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії» (К., 1990) та ін.

В.Матях у статті про вченого відзначала, що Валерій Смолій «підготував кілька підручників з історії України для середніх шкіл, які видавалися українською, російською, польською, молдавською, угорською мовами, брав участь у розробці шкільних учбових програм. Є членом редколегії 20-томного зібрання праць академіка Д.І.Яворницького, багатотомної «Історії України-Руси» М.С.Грушевського, 5-томної «Історії української культури», часопису «Краєзнавство»; серій «Історичні романи й повісті» (видавництво «Дніпро») та «Пам'ятки історичної думки» (видавництво «Либідь»), а також відповідальним редактором або заступником відповідального редактора близько 50 колективних та індивідуальних монографій, перевидань історіографічної спадщини, наукових збірників, серед них: Нагороди України: Історія, факти, документи: У 3-х томах (К.: Українознавство; Фірма АРС, 1996)».

Аналіз тільки незначної частини наукових праць В.А.Смолія переконує в тому, що їх автор вніс значний внесок у висвітлення складних проблем вітчизняної історії доби середньовіччя і нового часу.

УКРАЇНА БУРЕМНА: ВІД ІВАНА МАЗЕПИ І ПИЛИПА ОРЛИКА ДО КИРИЛО-МЕФОДІЙЦІВ

Про українського гетьмана Івана Степановича Мазепу написано так багато, що, здавалося б, важко вже написати щось невідоме про життя і діяльність цієї неординарної людини. Ми і не ставимо за мету це робити. В даному дослідженні робиться спроба узагальнити хоч в деякій мірі той великий за обсягом матеріал, який присвячений Мазепі та його послідовникам. Отже, дана розвідка, перш за все, історіографічна за своїм змістом.

Переважає більшість праць про гетьмана Мазепу з'явилася в ХІХ – на початку ХХ ст. Про нього писали всі без винятку серйозні дослідники. Писали російські, польські, французькі, українські історики. Для російської історіографії, фактично, вже з 1708 р. було характерне очорнення гетьмана-зрадника. Прикро, що таке трактування діяльності Івана Мазепи збереглося і в сучасній російській історіографії, яка вже розвивається в умовах, здавалося б, демократичної Росії. В анотації до перевиданої праці М.І.Костомарова „Мазепа” її видавці, немов у душі недавніх комуністичних часів,